

Əlyazması hüququnda

NABAT ƏZİZ qızı ERDOĞAN

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
ZƏRFLİKLƏRİN MÜQAYİSƏLİ
SİNTAKTİK-SEMANTİK TƏHLİLİ

10.02.20 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ — 2006

*Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin
qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir*

- Elmi rəhbər:** filologiya elmləri doktoru, professor
Oruc İbrahim oğlu Musayev
- Rəsmi opponetlər:** filologiya elmləri doktoru, dosent
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəмова
- filologiya elmləri namizədi, dosent
Salman Süleyman oğlu Nuriyev
- Aparıcı müəssisə:** *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

*Müdafiə «27» dekabr 2006-cı il tarixdə saat «14⁰⁰» da
Bakı Slavyan Universitetinin nəzdindəki elmlər doktoru və elmlər
namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən D 02071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.*

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi 25

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat «14» noyabr 2006-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
Filologiya elmləri namizədi, dosent

Muqimova **MUQIMOVA N.R.**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

İnsan cəmiyyətində elə bir fəaliyyət sahəsi tapılmaz ki, orada dildən istifadə olunmasın. Buna görə də ta qədim zamanlardan başlayaraq insanlar dil və onun təşəkkülü ilə maraqlanmış, bu haqda müxtəlif fikir və rəylər meydana çıxmış, nəticədə, dil haqqında elm — dilçilik yaradılmışdır. Bu elm sahəsi getdikcə genişlənərək bir sıra yeni dilçilik cərəyanlarının və tədqiqat metodlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin bu yeni cərəyanların meydana gəlməsinə baxmayaraq, çox vaxt ənənəvi dilçilik adlandırılan və müqayisəli tədqiqat metodlarına əsaslanan müqayisəli-tarixi dilçilik öz əhəmiyyətini itirməmişdir və eyni zamanda, hal-hazırda ümumi dilçilik sahəsində müəhim əhəmiyyət kəsb edən və tipoloji tədqiqat üsullarına əsaslanan tipoloji dilçiliyin təşəkkül tapması üçün zəmin təşkil etmişdir. Müqayisəli-tarixi və tipoloji dilçilik sahələrinin tədqiqat metodlarından sayılan müqayisəli-tarixi və müqayisəli tutuşdurma metodları əsasında günümüzdə də tədqiqatlar aparılır və bu araşdırmaların nəticəsində istər qohum olan, istərsə də qohum olmayan dillər bir-biri ilə müqayisə edilir.

Dilçilikdə mövcud olan müqayisəli tutuşdurma metodunu nəzərə alaraq, biz, ingilis və Azərbaycan dillərində zərfliləri sintaktik-semantik baxımdan tədqiq etmiş, iki dildə bu sahədə mövcud olan oxşarlıq və fərqləri meydana çıxarmağa çalışmışıq.

Mövzunun aktuallığı. Zərflilik, cümlənin əsas üzvlərindən biri olmasına baxmayaraq, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində nəzəri cəhətdən lazımi qədər tədqiq edilməmişdir. Zərfliləri sintaktik-semantik cəhətdən həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində təhlil etmək üçün, bu cümlə üzvünün xüsusiyyətlərini hər iki dildə müqayisəli şəkildə şərh etmək lazım gəlir.

Mövzunun aktuallığı orunla izah olunur ki, sintaktik-semantik baxımdan müqayisəli tədqiqata əsaslanan və həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində zərfliləri əhatə edən belə bir tipoloji tədqiqat işi dilçilikdə ilk dəfə əksini tapır və Azərbaycan və ingilis dillərinin müqayisə edilərək oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkar edilməsi sayəsində hər iki dildə yaranan bəzi dilçilik problemləri, qismən də olsa, aradan qalxır. Bu da, həmin tədqiqatın aktual bir mövzuya həsr edildiyini göstərir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İngilis və Azərbaycan dillərinin sintaksisinin bəzi məsələləri nəzəri cəhətdən və sintaktik-semantik baxımdan müqayisə yolu ilə çox az və səthi tədqiq edilmişdir və belə məsələlərə Azərbaycan və ingilis dillərindəki zərfliyin müqayisəsini də ola-

2. Hər iki dildə zərfliklərin bəzi məna növlərinin geniş tədqiqata ehtiyacı var.

3. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində zərfliklərin bəzi məna növləri arasında semantik differensiasiya zəif şəkildədir.

4. Müqayisə olunan dillərdə zərfliklərin bir çox məna növləri üst-üstə düşür.

5. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində quruluşca sadə və mürəkkəb zərfliklər mövcuddur.

6. Hər iki dildə zərfliyin cümlədəki funksiyasını müəyyənləşdirərək qarşıya çıxan problemlərin həlli çox vaxt situasiyadan asılı olur və problemin həllinə subyektiv münasibət əsas rol oynayır.

7. Hər iki dildəki zərfliklərin cümlədəki yeri zərfliyin ayrı-ayrı məna növlərinin ifadə olunduğu vasitələrdən asılıdır.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Həmin dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında hazırlanmışdır. Dissertasiya işi İngilis dilinin qrammatikası, Azərbaycan dilçiliyi və Ümumi dilçilik kafedralarının birgə iclasında müzakirə edilmiş və müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Tədqiqat işinin başlıca məzmunu və əsas müddəaları müxtəlif elmi topluslarda dərc olunmuş tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın "Giriş" hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqat prosesində istifadə edilən metodlar, dissertasiyanın elmi yeniliyi və habelə tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, aprobasiyası və quruluşu barədə məlumat verilir.

"İngilis və Azərbaycan dilçiliyində zərflik: problemlər və baxışlar" adlanan birinci fəsildə ingilis və Azərbaycan dilçiliyində zərfliklərlə əlaqədar məsələlər əhatə olunmuşdur. Bu fəsildə hər iki dildəki "zərflik" anlayışından və onun tərif məsələsindən, zərfliklərin təsnifi zamanı qarşıya çıxan fikir ayrılıqlarından, bu cümlə üzvü ilə bağlı bəzi nəzəri problemlərdən (eləcə də "zərflik-tamamlıq", "zərflik-təyin" və "zərflik-predikativ" problemlərindən) bəhs olunmuş, həmin məsələlərə münasibət bildirilmişdir.

Zərflik mövzusu çox geniş və maraqlı mövzu olmaqla yanaşı, bir çox mübahisə və fikir ayrılıqlarına səbəb olan məsələlərdəndir. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilçilik ədəbiyyatında zərflik barədə çox fərqli və müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olur. Zərfliklərlə əlaqədar ən çox mübahisə doğuran problemlərdən biri ümumiyyətlə zərfliklərin mövcud olub-olmaması və ya onların mövcudluğuna ehtiyac duyulub-duyulmamasıdır. Bir çox müəlliflər bu məsələyə toxunmuş və həmin problemə öz münasibətlərini bildirmişlər. Bunların arasında ən çox mübahisə doğuranlardan biri isə məhz Ə.Dəmirçizadənin mövqeyidir. O, "Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri" adlı kitabında yazır:

"Cümlə üzvləri dedikdə Vəzirov tamamilə haqlı olaraq xəbər, mübtəda, tamamlıq və təyini tanımış və rus sərflərinə uydurularaq sonradan, zorla qondarılan və "zərflik" adlanan üzvü bu sıraya daxil etməmiş, daha doğrusu, belə üzvün ayrılmasına ehtiyac duymamışdır.

Azəri dilinin səciyyəsinə tamamilə uyğun olan bu bölgünü biz də, cümlənin başlıca üzvləri üçün, əsasən eynilə saxlamışıq və buna görə də "zərflik" adlanan üzvü sıradan çıxarmışıq".

Yuxarıda söylənilərdən də aydın olduğu kimi, Ə.Dəmirçizadə M.Ə.Vəzirovun nöqteyi-nəzərindən çıxış edərək cümlə üzvlərinin bölgüsündə zərfliyə yer ayırmır və "müəyyənləşdiricilik vəzifəsini daşıyan cümlə üzvlərini təyin və zərflik adları ilə iki qismə ayırmanın heç bir elmi əsası olmadığını" qeyd edir.

Zərfliklərdən danışarkən, çox maraqlı mövqedən çıxış edən K.Abdullayev özünün "Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri" adlı kitabında təyin və zərfliklər arasındakı oxşarlıq məsələsinə toxunur və zərfliklərin bəzi hallarda təyinlərlə üst-üstə düşməsi fikrini qeyd edərək yazır:

"Söhbət cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən gedərkən onların semantik-grammatik oxşarlıq və fərqləri barədə də bəzi qeydlər etmək lazım gəlir. Xüsusi olaraq təyin və tərzi-hərəkət zərfliyi arasındakı semantik-grammatik oxşarlıq diqqəti cəlb edir. Hələ rus alimi akademik L.V.Şerba qeyd edirdi ki, tərzi-hərəkət zərfliyi öz təbiətinə görə təyinlərin xüsusi növü kimi ayrıla bilər. Bu yaxınlıq Azərbaycan türk dili materialında özünü daha ayarı şəkildə göstərir. Doğrudan da, əgər eyni nitq hissəsi; məsələn **yaxşı** sözü prinsip etibarilə bir cümlə tərkibində həm adla, həm də hərəkətlə uzlaşa bilirsə (**Yaxşı tələbə yaxşı oxuyar**

¹ Dəmirçizadə Ə.M., Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri, Bakı, 1947, s.15.

kimi klassik misal yada salaq), o zaman bu vahidi necə qəbul etmək lazımdır — eyni cümlə üzvü kimi və ya iki müxtəlif cümlə üzvü kimi?”

Bu suala cavab olaraq K.Abdullayev qeyd edir ki, yuxarıda verilmiş cümləyə Ə.Dəmirçizadənin mülahizələrini əsas götürdükdə, **Yaxşı tələbə yaxşı oxuyar** cümləsində yalnız üç cümlə üzvünü ayırmaq mümkündür: mübtəda, xəbər və təyin.

Bu fikrə yalnız Ə.Dəmirçizadənin deyil, eləcə də M.N.Qiyasbəylinin əsərində rast gəlmək olar. O, müəllifi olduğu “Наречие в современном азербайджанском литературном языке” adlı əsərində zərflərdən danışarkən, **yaxşı, pis, gözəl** kimi zərflərin sifətlərə aid edilməsi fikrini yazır¹.

Müəlliflərdən S.Abdullayeva isə daha fərqli mövqedən çıxış edərək, **yaxşı** və **pis** sözlərinin adverbiallaşma cəhətdən bir-birindən fərqləndiyini və **pis** sözünün **yaxşı** sözünə nisbətən adverbiallaşma prosesində o qədər də fəal iştirak etmədiyini yazır². Lakin biz, müəllifin müdafiə etdiyi kimi, **pis** sözünün daha çox sifətə, **yaxşı** sözünün isə zərflə yaxın olması mövqeyi ilə razılaşmırıq. Bizim fikrimizcə, onlar bir-birinin antonimi kimi, adverbiallaşma prosesində eyni dərəcədə fəal iştirak edirlər.

Biz dissertasiya işinin I fəslində bu məsələlərə münasibət bildirmiş və Ə.Dəmirçizadənin kitabından sitat gətirilən və mübahisələrə səbəb olan **Yaxşı tələbə yaxşı oxuyar** cümləsində üç yox, dörd cümlə üzvünün mövcud olduğunu qeyd etmişik. Biz bunları mübtəda, xəbər, təyin və zərflilik kimi müəyyənləşdirmişik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflərin böyük əksəriyyəti (O.Musayev, R.Rüstəmov, Ə.Z.Abdullayev, A.Q.Həsənov və b.) **yaxşı, pis, gözəl** kimi sözlərin (mövqeyindən asılı olaraq) sifətlə yanaşı zərf ola bilməsi və eyni zamanda həm təyin, həm də zərflilik funksiyası daşmasının mümkün olması fikrini söyləyirlər. Məsələn, O.Musayevin redaktorluğu ilə nəşr edilmiş “Azərbaycanca İngiliscə Lüğət” kitabında **yaxşı** və **gözəl** sözlərinin üçüncü, **pis** sözünün isə ikinci mənasında zərf olduğu qeyd edilir və bu fikir aşağıdakı nümunələrlə əsaslandırılır: **yaxşı danışmaq, yaxşı oxumaq³; gözəl piano çal-**

¹ Abdullayev K., Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı: Maarif, 1999, s.51-52.

² Гиясбейли М.Н., Наречие в современном азербайджанском литературном языке, Автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук, Баку, 1971, с.7.

³ Abdullayeva S., Müasir Azərbaycan dilində zərf, Bakı: Maarif, 1991, s.46-47.

⁴ Musayev O.İ., Azərbaycanca ingiliscə lüğət, Bakı, 1998, s.595.

maq, gözəl davranmaq¹; pis rəqs etmək, pis yaralanmaq, özünü pis aparmaq².

Bundan başqa, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşri olan "Azərbaycan dilinin qrammatikası" kitabında müəlliflərdən R.Rüstəmov məhz tərz-i-hərəkət zərfliklərindən danışarkən, yaxşı, pis, gözəl kimi sözlərin tərz-i-hərəkət zərfliyi funksiyasında işləmə bilməsini qeyd edir. R.Rüstəmov yazır:

"Məlum olduğu üzrə, müasir Azərbaycan dilinin bəzi problematik məsələləri hələ də elmi şəkildə izah edilməmişdir. Bunlardan biri də sifət və zərf məsələsidir. Bəzi dilçilərimiz yaxşı, pis, gözəl, bərk və sair sözləri yalnız sifət kimi, bəziləri isə yerinə görə həm sifət, həm də zərf kimi tanıyırlar. Şübhəsiz, ikincilər haqlıdırlar"³.

Fikrimizə, **Yaxşı tələbə yaxşı oxuyar** cümləsində yalnız üç cümlə üzvünün olması kimi yanlış nəticəyə səbəb olan amil təyin və zərfliyin malik olduğu eyni morfoloji formadır. Lakin sözlərin eyni morfoloji formaya malik olması heç də onların eyni cümlə üzvü olması demək deyildir.

Tədqiqat işində biz, çox təkrarlanan klassik bir fikri müdafiə etmişik və cümlədə işlənən birinci **yaxşı** sözünün təyin olub **tələbə** sözünün əlamət göstəricisi rolunu oynadığını, ikinci **yaxşı** sözünün isə zərflik olub **oxumaq** felinə aid olduğu və hərəkətin tərzini bildirməsi fikrini müdafiə etmişik. Fikrimizi daha da dəqiqləşdirmək və sübut etmək üçün ingilis dilinə müraciət etmiş və eyni cümlənin ingilis dilindəki tərcüməsi üzərində dayanmışıq:

A good student studies well. (A good student does well in his studies.)

Gördüyümüz kimi, burada eyni mənanı, yəni **yaxşı** kəlməsini ifadə edən sözlər müxtəlif formaya malikdir. Biz, bu nümunəyə əsaslanaraq bildirmişik ki, **good** sözü sifətlə ifadə olunmuş təyin, **well** sözü isə zərflə ifadə olunmuş zərflikdir. Bu nümunədən bir daha aydın olur ki, Azərbaycan dili cümləsində bəzi dilçiləri çaşdıran amil, sözlərin eyni formaya malik olmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili ilə yanaşı, ingilis dilində də zərfliklərin mövcudluğuna şübhə ilə yanaşan dilçilər olmuşdur. Belə

¹ Musayev O.L. Azərbaycanca - ingiliscə lüğət. Bakı, 1998. s.235.

² Həmin yerdə, s.464.

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası (sintaksis). II hissə, Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959, s.157-158.

dilçilərə cavab olaraq, L.V.Şerba, cümlə üzvləri haqqında ənənəvi nəzəriyyəyə tənqidi yanaşmasına baxmayaraq, insanların bu terminləri əbəs yerə icad etmədiyini, tədqiqatçıların əsrlər boyunca dil materialı üzərində bilavasitə müşahidə yolu ilə əldə edilən faktlara əsaslanaraq, dildə sintaktik konstruksiyaların müəyyən forma və növlərinin mövcudluğunu boş yerə müəyyənləşdirmədiyini bildirir¹.

Bu məsələ barəsində öz fikrini, eləcə də, V.A.Alekseyeva bildirmişdir. Dilçi, ingilis cümləsinin bütün üzvlərindən ən qeyri-müəyyən və ən "sirli"si adlandırdığı zərfliyi, bir termin kimi linqvistik abstraksiya deyil, dil reallığı adlandırır, belə ki, bu terminin arxasında real sintaktik vahidlər (sintaksemlər) durur².

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, tam əminliklə söyləmək olar ki, hər iki dildə zərflilər mövcuddur və istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

Dissertasiyanın I fəslində həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində qarşılaşdığımız "zərflilik-tamamlıq" problemi barədə məlumat verilmiş, Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında bu problemdən bəhs edən M.Həsənov, M.Hüseynzadə, Z.Tağızadə, K.Abdullayev, Ə.Z.Abdullayev, B.Rəhimova və başqaları, ingilis dilçilik ədəbiyyatında isə B.İlyiş, A.İ.Smirnitski və başqalarının bu haqda fikirlərindən sitatlar gətirilmiş və onlara münasibət bildirilmişdir.

İngilis dilində bu problem sözünü ilə işlənən ismin (bəzən də, təkbaşına işlənən ismin) cümlədəki funksiyasını müəyyənləşdirərkən qarşıya çıxır. Bu zaman "sözünü+isim" birləşməsinin tamamlıq, yoxsa zərflilik funksiyasında çıxış etdiyini söyləmək çətin olur. Məsələn:

1. He rose and walked **to the window**³.

2. She turned away **from the verandah** and went back **into her sitting-room**⁴.

¹ Щерба Л.В., О тройковом аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность, М.: Наука, 1979, с. 26

² Алексеева В.А., Обстоятельство как семантическая составляющая предложения // Грамматические средства выражения когнитивно-функциональной семантики: Сборник научных трудов, Выпуск 460, М: МГЛУ, 2001, с. 89-90.

³ Galsworthy J., The Man of Property. The Forsyte Saga, М.: Progress Publishers, 1974, p.269.

⁴ Maugham W.S., The Painted Veil, М., 1981, p.20.

Yuxarıda verilmiş birinci nümunənin üzərində fikrimizi izah etməyə çalışaq. Məlum olduğu kimi, İngilis dilindəki *He rose and walked to the window* cümləsindəki *to the window* birləşməsinə iki fərqli sual vermək mümkündür:

1. **Where** did he walk?
2. **What** did he walk **to**? (**To what** did he walk?)

Suallardan bir daha aydın olur ki, *to the window* sözlü birləşməsi verilmiş cümlədə həm zərflilik, həm də tamamlıq funksiyası daşıya bilər. Əgər verilmiş cümlənin işləndiyi situasiyada **pəncərə** bir obyekt kimi nəzərdə tutulursa, bu birləşmə, əlbəttə ki, sözlü vasitəli tamamlıq funksiyasını daşıyır, əksinə, əgər istiqamət, yer kimi göstərilirsə, bu vaxt o, yer zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir. Bizim fikrimizə, istər İngilis, istərsə də Azərbaycan dili ndə tamamlıqla zərfliyi cümlədə bir-birindən fərqləndirmək üçün məsafəyə, həcmə və obyektin konkret olub-olmadığına diqqət etmək lazımdır.

Bundan başqa, dissertasiyanın I fəslində, sadəcə İngilis dilinə xas olan “zərflilik-təyin” və “zərflilik-predikativ” problemlərindən də bəhs olunmuşdur ki, bunlara da “zərflilik-tamamlıq” problemi kimi, bir neçə məkan və istiqamət bildirən sözləri ilə işlənən ismin cümlədəki funksiyasını müəyyənləşdirərkən rastlanır. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, “zərflilik-predikativ” problemi haqqında İngilis dilçilik ədəbiyyatında müəyyən tədqiqatlara rast gəlsək də, eyni sözü “zərflilik-təyin” problemi barədə söyləmək olmaz. Belə ki, “zərflilik-təyin” problemi İngilis dilçiliyində verilmiş aspektdə hələ tədqiq edilməmiş, ilk dəfə olaraq həmin dissertasiyanın müəllifi tərəfindən ortaya atılmış və müəyyən situasiyalarda onun həlli yollarının göstərilməsinə çalışılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, “zərflilik-təyin” problemi ilə də, bir neçə məkan və istiqamət bildirən sözləri ilə işlənən ismin cümlədəki funksiyasını müəyyənləşdirərkən rastlaşmışıq. Tanınmış İngilis yazıçısı V.S.Moyem’in “*The Moon and Sixpence*” əsərindən götürülmüş bir nümunə buna misal ola bilər:

I wondered as I preceded him downstairs what had happened to the little lady **in the tea-shop**¹.

Yuxarıda verilmiş misaldan bir daha aydın olur ki, burada “sözlü+isim birləşməsinin yer zərfliyi, yoxsa post-pozitiv təyin olduğunu müəyyənləşdirmək xeyli çətinidir. Həmin cümlədə bir qədər dəyişikliklər

¹ Maugham W.S., *The Moon and Sixpence*, M.: Progress, 1969, p. 56.

aparaq və bu zaman "sözünü+isim" birləşməsinin funksiyasını müəyyən-
ləşdirməyə çalışaq:

I wondered as I preceded him downstairs what had happened to
Jane **in the tea-shop**.

Yuxarıda apardığımız dəyişiklik nəticəsində aydın olur ki, ümu-
mi isim olan **lady** sözünü, xüsusi isim olan **Jane** sözü ilə əvəz etdikdə,
"sözünü+isim" birləşməsinin funksiyasını müəyyənləşdirmək mümkün
olur. Bu situasiyada **in the tea-shop** birləşməsi yer zərfliyi funksiyasını
daşıyır. Bu, **Jane** sözünün mövcud kontekstdə təyinedici sözə ehtiyacının
olmaması ilə əlaqədardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dəyişiklik
apardığımız cümlədə xüsusi isimdən əvvəl orijinal nümunədə olan **little**
təyini işlətmək mümkün deyil, heç buna ehtiyac da yoxdur. Çünki əgər
burada xüsusi isim işlənmişsə, demək oxucuya bu şəxsin kimliyi
məlumdur və onun əlamətlərini göstərmək üçün işlənən təyinedici sözə
ehtiyac olmur. Lakin orijinaldan gətirdiyümüz nümunədəki isim ümumi
isimdir və bu da o deməkdir ki, onun yerində istənilən ümumi isim
işlənərsə, eyni situasiya ilə üzlaşacağıq, yəni **in the tea-shop**
birləşməsinin cümlədəki funksiyasını müəyyənləşdirmək çətinləşəcək və
ya ümumiyyətlə, mümkün olmayacaqdır.

Baxmayaraq ki, "zərflik-tamamlıq" problemi Azərbaycan dilində
də mövcuddur, "zərflik-təyin" probleminə ana dilimizdə rast gəlmirik.
Məsələn, ingilis dilində *I saw the flowers **in the garden*** kimi, tərkibindəki
sözönlü birləşmənin funksiyasını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkdiyimiz
bir cümləni Azərbaycan dilinə situasiyaya görə iki cür tərcümə
etmək olar:

1. Mən bağçadakı gülləri gördüm.
2. Mən gülləri bağçada gördüm.

Bu onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan dilində təyin heç bir vaxt
• təyin etdiyi sözdən sonra gəlmir.

Dissertasiyanın I fəslində, eləcə də müqayisə olunan dillərdə müx-
təlif dilçilər tərəfindən zərfliklərə verilən təriflərə və zərfliklərin müxtəlif
aspektlərdə təsnifinə əsaslanan tədqiqatlardan gətirilmiş sitatlara yer
verilmişdir və yeri gəldikcə, bunlara münasibət bildirilmişdir.

Dissertasiya işinin "Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində zərflik-
lərin təsnifi" adlanan II fəslə özü iki yarımbaşlığa bölünmüşdür. "Zərflik-
lərin quruluşuna görə təsnifi" adlanan birinci yarımbaşlıq altında, müasir
ingilis və Azərbaycan dillərindəki zərfliklərin quruluşca növləri haqqında
dilçilik ədəbiyyatında mövcud olan müxtəlif əsərlərdən sitatlar gətirilmiş,
aldə edilmiş məlumatlar ümumiləşdirilmiş, süzgəcdən keçirilmiş və müqə-

yişə olunan dillərdəki zərflilər sadə və mürəkkəb zərflilərə bölünərək quruluşca müqayisəli şəkildə təsnif olunmuşdur.

Biz, sadə zərflilərə həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində tək bir sözlə ifadə olunan (Azərbaycan dilində istər şəkilsiz, istərsə də şəkilsiz sözlə ifadə olunan) zərfliləri aid etmişik.

Hər iki dildəki mürəkkəb zərfliləri isə quruluşlarının müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı qruplara ayıraraq təsnif etməyi daha məqsəduyğun hesab etmişik:

a) Bir sözün təkrar ı nəticəsində əmələ gələnələr.

b) Birləşmə ilə ifadə olunanlar. Bunlar ingilis dilində müxtəlif sözönlü birləşmələr və ya söz birləşmələri, Azərbaycan dilində isə qoşmalı və ya qoşmasız söz birləşmələri ola bilər.

c) Tərkiblərlə ifadə olunanlar. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərkiblərin özləri bir neçə vasitə ilə ifadə oluna bilər:

a) məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuş zərflilər;

b) ingilis dilində cərənd tərkibi, Azərbaycan dilində isə fəli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunan zərflilər;

c) fəli sifət tərkibi ilə ifadə olunan zərflilər;

d) Müasir ingilis dilində müstəqil tərkiblərlə ifadə olunan zərflilər (zərflilərin belə ifadə forması Azərbaycan dilinə xas deyil).

d) Budaq cümlə ilə ifadə olunanlar. Bunlar, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilindəki zərfliliyin mənə növlərinə uyğun olaraq müxtəlif (yer, zaman, tərz-i-hərəkət, səbəb və s.) zərflik budaq cümlələri ola bilər.

“Zərflilərin semantikasına görə təsnifi” adlanan ikinci yarımbaşlıq isə, hər iki dildəki zərflilərin mənə növlərinə əsasən müqayisəli təsnifi əhatə etmişdir.

Zərfliliyin hər iki dildə verilən tərifindən də görüldüyü kimi, zərflik hər hansı bir prosesin müxtəlif əlamətlərini bildirə bilər. Məhz bu əlamətlərlə əlaqədar olaraq zərflilər mənalarına görə qruplaşdırılır. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində zərflilər semantik cəhətdən qruplaşdırılarkən, demək olar ki, eyni meyardan, yəni cümlənin ümumi semantikasından istifadə olunur. Lakin yenə də dillərin morfoloji baxımdan bir-birindən müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq, bunların arasında bəzi fərqli cəhətlər də mövcuddur. Müqayisə olunan dillər arasındakı bu fərqli cəhətlər nəzərə alınaraq, ingilis və Azərbaycan dili zərfliləri mənə növlərinə bölünmüşdür.

Dissertasiyada ingilis dilindəki zərfliklərin semantik bölgüsü aparılarkən, tərzi-hərəkət və hal-vəziyyət zərfliklərini ayrılıqda verib onları zərfliyin müxtəlif növləri kimi göstərmək daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Lakin ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində bu iki zərflik növü sadəcə "tərzi-hərəkət zərfliyi" adı altında verilmişdir. Bu da, əlbəttə ki, müqayisə olunan iki dilin quruluşlarının bir-birindən fərqli olması ilə əlaqədardır. İngilis dilində hal-vəziyyət zərfliyi özünü kifayət qədər bürüzə verir və cümlənin qalan hissəsindən, demək olar ki, həmişə vergüllə ayrılır. Lakin Azərbaycan dilindəki hal-vəziyyət zərfliyi nə cümlədəki mövqeyi, nə də xüsusi vurğusu baxımından tərzi-hərəkət zərfliyindən fərqlənir. Buna görə də, həmin elmi işdə zərfliklər semantik cəhətdən tədqiq olunarkən, məsələyə obyektiv yanaşmaq üçün hər iki dilin xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır.

Zərflikləri semantik cəhətdən təsnif edərkən biz, müqayisə olunan hər iki dildə "istisnaedici zərflik" adlandırdığımız zərflik növündən də bəhs etmişik. Bizim fikrimizə, ingilis dilində "istisnaedici zərflik" adlandırdığımız zərflik növünü yalnız **except, save, but** və s. kimi müstəsnalıq bildirən sözləri və felin şəxssiz formaları, Azərbaycan dilindəki bu zərflik növünü isə **başqa, savayı, özgə** kimi sözlərdən biri ilə birləşmə əmələ gətirmiş felin şəxssiz formaları təşkil edə bilər, məsələn:

İngilis dilində:

1. Lord Steyne made no reply **except by beating the devil's tattoo and biting his nails** ¹.

2. What had she done for her father **save leave him at the first opportunity?** ²

Azərbaycan dilində:

1. İndiki zamanda **deməkdən savayı** nə etmək olar?! ³

2. Hələ ki, **latlütü üstümüzə qaldırmaqdan başqa** bir fayda verməyiblər ⁴.

"Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində zərfliklərin ifadə vasitələri və cümlədə yeri" adlanan III fəsilə isə, adından da məlum olduğu kimi, hər iki dildəki zərfliklərin ayrı-ayrı mənə növlərinin ifadə olunduğu vasi-

¹ Thackeray W.M. Vanity Fair. (part II). M., 1951, p.174.

² Jespersen O., A Modern English Grammar: On Historical Principles, Part V – Syntax (Fourth Volume). London: Bradford and Dickens – Drayton House, 1961, p.214.

³ Məmmədquluzadə C., Əsərləri". I cild. Bakı, 1966, s.219.

⁴ Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), II cild, Bakı: Elm, 1980, s.417.

tolər və bununla əlaqədar olaraq da, onların cümlədəki yeri məsələsi müqayisəli şəkildə şərh olunmuşdur.

İstər müasir ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində zərfliklərin ifadə vasitələrinə görə təhlili bəzi problemlərə gətirib çıxarır. Belə ki, bəzi hallarda zərfliyin eyni vahidlə ifadəsi cümlənin mənasından və işlənmə yerindən — cümlədəki mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilər. Elə bununla əlaqədardır ki, biz zərfliyin məna müxtəlif növlərinin ifadə vasitələrini onların cümlədəki yeri ilə birlikdə şərh etməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişik.

Məlum olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri sintaktik quruluş baxımından bir-birindən kifayət qədər fərqlənirlər. Bununla əlaqədar olaraq da, hər iki dildəki zərfliklərin ifadə vasitələri və cümlədəki mövqeyi də müxtəlifdir. Lakin konkret səbəblərə əsaslandıqda, zərfliklərin bəzi məna növlərinin hər iki dildəki ifadə vasitəsi və cümlədəki mövqeyi eyni ola bilər. Məsələn:

1. **On the table** stood the silver-mounted brushes and bottles from her dressing bag, his own present¹.

2. **Dünyada** nə qərribə adamlar varmış!²

Zərfliklərin cümlədəki yerini müəyyənləşdirərkən, aktual üzvlənmə məsələsi də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Məlum olduğu kimi, cümlənin aktual üzvlənməsi söz sırası, intonasiya və başqa vasitələrlə ifadə oluna bilər. Zərfliklərin aktuallaşması məsələsinə gəldikdə isə deməliyik ki, bu, bəzi zərflik növlərinə aid deyil. Məsələn, müəlliflərdən K. Abdullayev də təsadüfi olaraq qeyd etmiş ki, Azərbaycan dilində güclü aktuallaşma zərfliklərin yalnız yer zərfliyi məna növünə xasdır və bu mövqə özünü adətən elə ədəbi mətnlərdə (məsələn, C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığında) göstərir ki, onların üslubu şifahi danışq dilinə yaxın olur³. İngilis dilində də, Azərbaycan dilində olduğu kimi, əsasən yer zərflikləri aktuallaşmağa meyllidir.

Beləliklə biz, dissertasiya işinin III fəslində hər iki dildəki zərfliklərin ifadə vasitələri və cümlədəki yeri ilə bağlı oxşar və fərqli cəhətləri,

¹ Galsworthy J., *The Man of Property. The Forsyte Saga*, M.: Progress Publishers, 1974, p. 289.

² Qədirzadə S., *Sevdasız aylar*, Bakı: Azərnaşr, 1974, s. 96.

³ Abdullayev K., *Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri*, Bakı: Maarif, 1999, s. 106.

ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmiş və ingilis və Azərbaycan dillərindəki zərfliklərin ayrı-ayrı məna növlərinin ifadə vasitələri və bununla əlaqədar olaraq da, cümlədəki mövqeyini aydınlaşdırmağa çalışmışıq.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqat işinin əsas müddəaları və nəticələri ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar aşağıda adları qeyd olunmuş tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1) "Müasir ingilis dilində zərfliklərin quruluşuna görə təsnifi" (məqalə), Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər III. Bakı, 2002, s.23-25.

2) "Müasir ingilis dilində zərfliklərin cümlədə yeri" (məqalə), Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər IV. Bakı, 2002, s.23-27.

3) "Zərfliklə əlaqədar bəzi nəzəri problemlər" (məqalə), AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqat II. Bakı, 2003, s.8-19.

4) "Müasir Azərbaycan dilində zərfliklərin cümlədə yeri" (məqalə), Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər II. Bakı, 2004, s.161-173.

5) "Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində zərfliklərin semantikasına görə təsnifi" (məqalə), Bakı Slavyan Universiteti. Elm və Cəmiyyət I. Bakı, 2005, s.79-90.

6) "Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində zərfliklərin cümlədəki yerinin onların ifadə vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi" (məqalə), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri I. Bakı, 2005, s.454-460.

7) "Zərfliklə əlaqədar bəzi nəzəri problemlər" (tezis), Qərb Universiteti. Azərbaycan Elmi və Mədəniyyəti: Aktual Problemlər (tezislər) II. Bakı, 2003, s.77-78.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СИНТАКТИЧЕСКО-
СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ
В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

Р Е З Ю М Е

В данной диссертации впервые проводится сравнительный синтактико-семантический анализ обстоятельств английского и азербайджанского языков.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении диссертации обосновываются актуальность темы, цель и задачи исследования, используемые методы в процессе исследования, научная новизна диссертации, а также её теоретическая и практическая значимость, даются сведения об апробации исследования и структуре работы.

В первой главе, носящей название «Обстоятельство в английском и азербайджанском языкознании: проблемы и взгляд» рассматриваются вопросы касающиеся обстоятельств в английском и азербайджанском языкознании. В данной главе обсуждаются вопросы касающиеся понятия «обстоятельство» и её определения в обоих языках, разногласия во время классификации обстоятельств, некоторые теоретические проблемы, связанные с данным членом предложения (в том числе проблемы «обстоятельство-дополнение», «обстоятельство-определение» и «обстоятельство-предикатив»), изложена личная точка зрения к данным вопросам.

Вторая глава под названием «Классификация обстоятельств в современном английском и азербайджанском языках» состоит из двух подглав. В первой подглаве под названием «Структурная классификация обстоятельств», обстоятельства английского и азербайджанского языков разделяются на простые и сложные виды и исследуются в сравнительном порядке. Вторая подглава под названием «Семантическая классификация обстоятельств» охватывает сравнительную семантическую классификацию обстоятельств в обоих языках.

В третьей главе «Средства выражения обстоятельств в современном английском и азербайджанском языках и их место в предложении».

исследуются в сравнительном порядке средства выражения разных семантических видов обстоятельств и в связи с этим их место в предложении.

В заключении диссертационной работы обобщены основные положения и результаты исследования.

COMPARATIVE SYNTACTICAL-SEMANTIC ANALYSIS OF ADVERBIALS IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

SUMMARY

In the dissertation English and Azerbaijani adverbials are analyzed according to the comparative syntactical-semantic point of view for the first time.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion and references.

Introduction deals with the actuality of the theme, aim and tasks, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research, methods of investigation and structure of the dissertation.

Chapter One – “Adverbial in English and Azerbaijani linguistics: problems and views” outlines the problems concerning adverbials in the English and Azerbaijani linguistics. The problems concerning the concept “adverbial” and its definition in both languages, classification of adverbials from different view points, some theoretical problems concerning the given member of the sentence (problems “adverbial-object”, “adverbial-attribute” and “adverbial-predicative” as well) are discussed and personal point of view about these problems is stated in this chapter.

Chapter Two – “Classification of adverbials in modern English and Azerbaijani languages” is divided into two subtitles in itself. The subtitle “Classification of adverbials according to their structure” covers the comparative structural classification of English and Azerbaijani adverbials in which they are divided into simple and compound ones. The second subtitle (Classification of adverbials according to their meaning) involves with the comparative classification of adverbials according to their semantic types in both languages.

Chapter Three – “Means of expression and position of modern English and Azerbaijani adverbials” deals with the means of expression of different semantic types of adverbials in regard to their position in sentences in both languages.

In the **conclusion** of the dissertation the concrete results of the research are summarized.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЭРДОГАН НАБАТ АЗИЗ КЫЗЫ

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СИНТАКТИЧЕСКО-
СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ
В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

10.02.20 – Сопоставительно-историческое и сопоставительно-
типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук**

БАКУ – 2006